

FEMINISTIČKA ANALIZA POLOŽAJA ŽENA U BiH S KRATKIM OSVRTOM NA POVIJESNI RAZVOJ ŽENSKIH POKRETA

<https://doi.org/10.47960/2831-0322.2023.2.27.189>

Sažetak

Artikulacija ženskih interesa u Bosni i Hercegovini započela je osnivanjem ženskih društava u vrijeme austrougarske uprave i nastavljena je u okviru prve Jugoslavije. Ključan aspekt feminizma u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji očituje se u feminističkome marksizmu i teorijskome radu, ponajviše Blaženke Despot i Žarane Papić. One su dale velik prinos feminističkoj naraciji u okviru socijalističkoga samoupravljanja. Pod utjecajem aktualnih feminističkih gibanja i u BiH u to doba prepoznaje se aktivnije djelovanje žena. Unatoč krutim patrijarhalnim normama i društvu koje se teško nosilo s nazočnošću žena u javnome prostoru pojavljuju se žene na pozicijama ravnateljica škola i urednica novinâ. Tako su žene u BiH formalnopravnu izjednačenost uspjele ostvariti u okviru socijalističke Jugoslavije.

*Pedesetak godina poslije u samostalnoj i neovisnoj BiH usvoje-
no je više zakona i institucionalnih mehanizama kojima se nije
postigla očekivana ravnopravnost žena u praksi. Naime raskorak
između primjene i učinka pozitivnih zakonskih propisa upućuje
na ključan utjecaj patrijarhalnoga naslijeđa koje uvjetuje subordi-
naciju žena. Time se potvrđuje činjenica da je društveno-politički
položaj žene neodvojiv od privatne sfere. Mjesto i uloga žene u
BiH velikim su dijelom određeni religijskim ili etičkim običajima
i normama. Takve se norme teško mijenjanju i otežavaju ženama
da utječu na promjene kojima bi ostvarile stvarnu ravnopravnost.
Nakon više od desetljeća postojanja novoga ženskog pokreta (iako
neki smatraju da u BiH ne postoji ženski pokret) i unatoč njego-
voj slabosti i podijeljenosti primjetni su ipak i određeni pozitivni
pomaci.*

Ključne riječi: *feminizam; patrijarhat; socijalizam; retradicionalizacija; žene; Bosna i Hercegovina.*

DAMIRKA
MIHALJEVIĆ*

MARTINA
PLANINIĆ**

RUŽICA
LJUBIČIĆ***

Pregledni članak

Review article

UDK: 141.72(497.6)

Primljeno: 9. studenoga
2023.

* dr. sc. Damirka
Mihaljević, izv. prof.,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Mostaru,
damirka.mihaljevic@
ff.sum.ba

** dr. sc. Martina Planinić,
doc., Filozofski fakultet
Sveučilišta u Mostaru,
martina.planinic@
ff.sum.ba

*** Ružica Ljubičić, dokto-
randica PDS-a Jezici i
kulture u kontaktu na
Filozofskome fakultetu
Sveučilišta u Mostaru,
ruza.ljub@gmail.com

Uvod

Cilj je ovoga rada ukazati na problematiku položaja žena u Bosni i Hercegovini koje unatoč dobro uspostavljenim zakonskim okvirima još uvijek u društvu nemaju jednak tretman kao muškarci. Naime, žene se još uvijek suočavaju s rodnom diskriminacijom, nejednakom zastupljenošću u politici, nejednakim radnim uvjetima i plaćama, svakodnevno su izložene mizoginim napadima i različitim oblicima nasilja nad ženama. Tradicionalni načini razmišljanja još uvijek imaju prevladavajući utjecaj na uloge koje su propisane muškarcima, a koje ženama. Takva pozicija žene u društvu definirana je patrijarhalnim načinom funkcioniranja društva. Patrijarhat¹ je tip društvenoga i obiteljskoga uređenja u kojemu otac obitelji (lat. *pater familias*) ili starješina rodbinske grupe ima potpunu vlast, a cjelokupno društvo uređeno je na principu dominacije muškaraca nad ženama.² Bit patrijarhalne kulture čini vlast i moć Oca – muškarca, iako postoje i različiti oblici patrijarhata, od umjerenih koji „mogu dozvoliti relativno uravnotežene odnose među spolovima“ do „apsolutnoga“ „gdje se muškarac postavlja kao apsolutni gospodar i prisvaja svu vlast do te mjere da nameće krajnju nesimetričnost među spolovima“³. Tako konstruirana uloga i odgovarajući način ponašanja postali su dio svjetonazora i tradicije pod čijim su jakim utjecajem na život i način mišljenja Europljani dugo živjeli. Feminizam se pojavio kao odgovor na podređenu ulogu žene u odnosu na muškarca i različite oblike diskriminacije kojima je žena bila izložena tijekom povijesti. Feministička naracija zato obuhvaća važna pitanja o političkoj i intelektualnoj povijesti Europe i suvremenoga zapadnog svijeta i neodvojiva je od politike i moći. Gledano na ovaj način, feminizam se javlja kao koncept koji obuhvaća i ideologiju i pokret usmjeren na poboljšanje ili radikalnu promjenu položaja žene. Prema Ivani Milojević pojava feminizma, kao epistemološke alternative patrijarhalnoga diskursa i pogleda na svijet, dovela je do preispitivanja cjelokupna, do tada priznata, znanja u gotovo svim područjima i sferama društvenoga života.⁴ Intenzivniji razvoj feminizma u

¹ Lat. *pater* – otac; grč. *árchein* (ἄρχειν) – vladati.

² Usp. Gordana Tripković, „Patrijarhat“, *Sociološki rečnik*, ur. Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007., str. 302-304.

³ Adisa Gazetić, „Patrijarhat nekad i sada: Tranzicija i tranzicijski obrasci“, *Tranzicija*, 10 (2008.) 21-22, str. 3.

⁴ Ivana Milojević – Slobodanka Markov (ur.), *Uvod u rodne teorije*, Univerzitet u Novom Sadu i Centar za rodne studije ACIMSI, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011., str. 17.

BiH započeo je u socijalističkome razdoblju u okviru jugoslavenske državne zajednice, iako ženski pokret u BiH ima dužu tradiciju. Naime, ženska društva u BiH osnivaju se u vrijeme austrougarske uprave u drugoj polovici 19. stoljeća, a nastojanja prvih feministkinja usmjeravala su se na humanitaran rad i dostupnost obrazovanja ženama.

Stoga je u radu predstavljena klasifikacija ženskih pokreta na bosanskohercegovačkim prostorima koja bi se sažeto mogla predstaviti kroz četiri glavna razdoblja. Prvo je do završetka Prvoga svjetskog rata, zatim drugo koje obuhvaća razdoblje između Drugoga svjetskog rata i vrijeme narodnooslobodilačke borbe i Revolucije 1941. – 1945. Kao treće razdoblje izdvaja se ono od 1945. do devedesetih godina prošloga stoljeća i posljednje, četvrto, od devedesetih godina do danas.⁵ Za analizu društvene uloge i položaja žena u Jugoslaviji tijekom socijalističkoga razdoblja važno je imati na umu dva međusobno povezana i simultana oblika patrijarhata – „privatni i javni patrijarhat“⁶.

1. Položaj žena do završetka Prvoga svjetskog rata

Na prostorima bivše Jugoslavije početci artikuliranja ženskih interesa vezani su za ženske karitativne udruge i skrb za socijalno ugrožene osobe. Prva takva ženska društva osnivaju se u vrijeme austrougarske uprave u drugoj polovici 19. stoljeća, a potom u okviru prve jugoslavenske državne zajednice. U Hrvatskoj se od sredine 19. stoljeća po uzoru na druge narode u monarhiji osnivaju tzv. gospojinska (ženska) društva.⁷ Do Prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj i

⁵ Emina Bošnjak – Saša Gavrić (ur.), *Zabilježene žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, 2., dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2015.

⁶ Riječ je, zapravo, o grčkim kategorijama privatnoga i javnoga i u skladu s tim „ženskoga“ i „muškoga“ kao svojevrsnom dihotomnom tumačenju međuljudskih odnosa koje se ogleda u razumijevanju da je priroda suprotstavljena kulturi, a privatno javnomu kao manje vrijednom, s obzirom na to da žene (po prirodi svoje biološke funkcije) rađaju „novo“, dok muškarci stvaraju kulturno. Spomenuta dihotomija obilježava povijest i muško-ženske odnose od antike do danas, izjednačavajući javno s „muškim“ i stavlajući znak jednakosti između privatnoga i „ženskoga“. Dakle privatna sfera statusno je neuvaženo područje društvenosti komu „pripadaju“ žene, a javna je sfera, prvenstveno politike i ekonomije, ona u kojoj dominiraju muškarci. Feminizam upravo kritizira ovu uobičajenu konceptualnu podjelu na javno i privatno, smatrajući da je riječ o nečemu što je tijekom povijesti konstruirano i stvoreno.

⁷ Do raspada Austro-Ugarske pomalo uspavano žensko gibanje predvodile su učiteljice ili predstavnice društvene elite. Iako su u osnovanim društvima prevladavale inicijative humanitarnoga karaktera, može se izdvojiti nekoliko njih koje su se usmjerile ponajviše na obrazovne i ekonomske mogućnosti žena. To su, prije svega, Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja, Udruga učiteljica Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Ženska udruga za narodno tkivo i vezivo te Ženska udruga za očuvanje

Slavoniji bilo je oko 60 ženskih društava (društva, klubovi, zadruge). Do kraja 1918. odnosno do raspada Habsburške Monarhije, kako piše Lucija Benyovsky, sva su ženska društva uglavnom osnivana na karitativnoj osnovi, i to u prvome redu prema vjerskoj pripadnosti (katolička, pravoslavna, židovska, evangelistička i dr.) karitativnih (dobrotvornih) društava, a kasnije i prema strukovnoj pripadnosti. Njihova nastojanja da se uključe u društveni i javni život, bore za pravnu političku i moralnu ravnopravnost spolova nailazila su na otpor na različitim razinama.⁸ U Bosni i Hercegovini humanitarna društva osnivala su se s nacionalnim ili vjerskim predznakom. Žene su se u ova udruženja uključivale najčešće uz svoje muževe, a ne kao autonomne ličnosti i obavljale su uglavnom pomoćne poslove i djelatnosti. Početkom dvadesetoga stoljeća u Bosni i Hercegovini djelovale su mnoge istaknute žene koje su dale velik društveni prinos obrazovanju i opismenjanju žena. Neke od njih bile su Jelica Belović-Bernadžinska, koja je i bila upravnica Ženske škole u Banja Luci, dok je 1908. godine vlasti nisu smijenile.⁹ Pored nje djelovale su i druge žene poput Stoje Kašiković, Nafije Sarajlić.¹⁰ Kada je riječ o „čisto“ ženskim udruženjima, postoje navodi da je 1913. godine u Sarajevu postojalo pet ženskih udruženja koja su se bavila humanitarnim radom i brojale 1330 članica.

i promicanje seljačke umjetnosti i obrta. O tome više u: Klementina Batina, *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2019.

⁸ Lucija Benyovsky, „Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, 30 (1998.) 1, str. 73-92.

⁹ Ova istaknuta žena za života je objavila više od 800 članaka i 30 knjiga, ali su joj vlasti poslije njezina umirovljenja zabranile bilo gdje objavljivati. Zato objavljuje pod pseudonimom. Mnogi njezini tekstovi pisani su na tragu liberalnoga feminizma umjerena tipa, gdje je naglasak bio na obrazovanju žena, mijenjanju tradicionalnih rodnih uloga i promociji njihova socijalnog aktivizma. U svakome od tih listova, za koje je pisala na jeziku sredine u kojoj je ovaj izlazio, Jelica Belović-Bernadžikowska je vodila žestoke javne polemike. Apsolutno otvorena prema svemu što je bio izazov, društveni i stvaralački, Jelica je tako na djelu pokazala što znači biti stvarno angažirana osoba. Njezini stavovi u kojima slobodno bez ikakvih ograničenja razmatra posebno tzv. žensko pitanje svrstavaju je među začetnice feminizma u Europi.

Usp. „Jelica Belović-Bernadžikowska: Govorila je devet jezika i napisala 56 knjiga“, <<https://balkans.aljazeera.net/blogs/2017/4/30/jelica-belovic-bernadzikowska-govorila-je-devet-jezika-i-napisala-56-knjiga>> (13. rujna 2023.).

¹⁰ Ostavila je inspirativne pisane tragove u časopisima *Biser* i *Zeman*. Kratka štiva koja je pisala pod nazivom *Teme* slojevita su značenja, asociraju na bogat, živ i neuhvatljiv duh. U djelu *Rastanak*, koji je autobiografskoga karaktera, opisuje sudbinu učiteljice koja je odstranjena iz djevojačke škole jer je izvan predviđenih školskih sati davala instrukcije starijim djevojkama iz etike i pisanja. Njezino posljednje poznato štivo, *Nekoliko stranica tebi*, odslikano je u tonu rezignacije zbog stanja društva u kojemu živi i u kojemu muslimanske žene nemaju priliku izići u vanjski svijet te bivaju osuđene na nezadovoljstvo sa samima sobom. O tome više u: Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadow: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia Central European*, University Press, Budapest, 2000., str. 254.

U to je vrijeme, kako navodi Zlatiborka Popov-Momčinović, ipak bujalo djelovanje žena kroz pisanu riječ, čemu je posebno pridonio razvoj tiska, s nacionalnim prefiksom i bez nacionalnoga prefiksa (npr. *Srpkinja*, *Zora*, *Biser*, *Bosanska vila*).¹¹ Neke od istaknutih žena bile su i urednice ovih glasila ili su, pak, tu predano radile uz svoje muževe. Njihove aktivnosti i pisanja nisu bila samo pomoćna nego su zahtijevala i nerijetku dozu građanske hrabrosti koja je naglašena pri svakomu iskoraku izvan vidljivih, ali i nevidljivih granica.¹²

Pod utjecajem modernizacijskih procesa nakon Prvoga svjetskog rata postupno se uz ženska društva artikuliraju pojmovi poput emancipacije žena, „ženskoga pitanja“ i „ženskih prava“ te postaju u drugoj polovici 19. stoljeća dio ozbiljnije rasprave u krugu predstavnika školovane elite u južnoj Ugarskoj i u Kneževini Srbiji. Problem pozicije žena u društvu artikulira se i u tisku. Tako je istaknuti srpski političar Jakša Tomić, u članku objavljenom 1918. godine, naglasio da žensko pitanje više nego ikada zahtijeva rješavanje: „Naše žene su dokazale, više nego ikad da nisu puke mašine za rađanje djece, već polovina čovječanstva i više od toga.“¹³

Ženska udruženja nastojala su afirmirati jednakopravnost žena i muškaraca. Jedan od pokušaja postizanja ravnopravnosti muškaraca i žena bio je zahtjev Narodnoga ženskog saveza Srba, Hrvata i Slovenaca (1925.) da se muškarci i žene izjednače u nasljednome pravu. Savez je uputio zahtjev Narodnoj skupštini, ali je ovaj prijedlog u skupštini odbačen. Zanimljivo je, također, da je u ovim feminističkim gibanjima nastala i prva ženska stranka u kojoj je naglasak stavljen na jedinstvo i zbijanje ženskih redova, a tu se strategiju „separacije“ opravdavalo činjenicom da se žene u društvu tretiraju kao bića nižega ranga i da bezrazložno rasipaju svoju energiju na različite političke stanke. Agitacija za žensko pravo glasa aktualizirana je tridesetih godina dvadesetoga stoljeća, ali je izostalo njegovo uvrštavanje u kraljevski ustav (1931.). Postojali su, kako piše Vera Katz, određeni nagovještaji Ustavom iz 1921., kada je biračko pravo svakomu građaninu koji je navršio 21 godinu života jamčilo da će se zakonom

¹¹ Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini – Fondacija CURE, Sarajevo, 2020., str. 62.

¹² Ana Kolarić, „Žena, domaćica, majka. ‘Od te tri reči zavisi ceo svet’: Analiza časopisa *Žena* (1911-1921)“ <<http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi>> (9. siječnja 2022.).

¹³ Isto.

riješiti pravo glasa žena.¹⁴ No žene su na prostoru Jugoslavije tek nakon završetka Drugoga svjetskog rata dobile pravo glasa. Ostvarivanje ravnopravnosti žena u bivšoj Jugoslaviji isprepleo se s antifašističkom borbom radničkoga pokreta, a zatim i u ekskluzivno ženske građanske organizacije. Mobilizacija najširih masa seoskih žena za pomoć i sudjelovanje u antifašističkome pokretu bila je jedna od strategija KPJ-a. Najveći dio aktivnosti KPJ-a u okupiranim gradovima u uvjetima gradske ilegale ponijele su žene.¹⁵

2. Razdoblje između Drugoga svjetskog rata i vrijeme narodnooslobodilačke borbe i Revolucije 1941. – 1945.

Feminizam je moderna ideologija koja se oblikovala u 20. stoljeću, ali su ideje o pravima žena i njihovoj jednakosti s muškarcima stare. Christine de Pisan još je 1406. godine u Italiji objavila spis *Grad žena* u kojemu se zalagala za žensko pravo na obrazovanje i politički utjecaj. Kada je riječ o podrijetlu riječi feminizam, ono se pripisuje Charlesu Fourieru jer se smatra da je on tijekom 1830-ih skovao pojam, iako još uvijek nije posve jasno kada se feminizam pojavio. Ono što se zna jest da je prva samoproglašena feministkinja u Francuskoj bila Hubertine Auclert koja je kao zagovornica ženskoga prava glasa od 1882. godine u svome časopisu koristila izraz feminizam.¹⁶

Pojam je postao aktualan nakon rasprave u francuskome tisku o prvome samoproglašenom „feminističkom“ kongresu u Parizu, koji su u svibnju 1892. godine sponzorirale Eugénie Potonie-Pierre i njezine kolegice iz ženske grupe Solidarité. Pojam se počeo naširoko rabiti u ranim 1890-ima i tada uglavnom kao sinonim za emancipacijske procese. Sudbina feminizma u zapadnome svijetu varirala je od jednoga društva do drugoga, od Engleske, Francuske i skandinavskih zemalja, s jedne strane, do, primjerice, Balkana, s druge strane. Feminizam se ostvarivao u konkretnim društvenim političkim i kulturnim

¹⁴ Vera Katz, „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953“, *Prilozi*, 40 (2011.), str.135-155; <https://iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/08/40-prilozi_-%C4%8ClanciiRaspriave-VeraKatz.pdf> (10. siječnja 2022.).

¹⁵ Lidia Sklevicky, „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe 1941.-1945“, *Povijesni prilozi*, 3 (1984.) 1, str. 84-127.

¹⁶ Pojam feminizam nastao je kombinacijom francuske riječ *femme* (žena) i *-isme*, što referira na društveni pokret ili političku ideologiju.

situacijama pa su se koncepti na različite načine mijenjali i prilagođavali konkretnim prilikama i potrebama.

Unutar same feminističke teorije mijenjali su se ciljevi feminizma, motivacije, metode i iskustva feministica. Feminizam iza sebe ima dinamičnu stoljetnu povijest kroz četiri vala u kojima se pojavljivao, mijenjao, redefinirao, trijumfirao ili gubio. Razgranat je u nekoliko različitih pravaca i teorija koje se međusobno razlikuju u pristupima i konceptima političke strategije i oslobođenja žena. Na različite tipove konceptualizacije oblika i sadržaja borbe utjecali su ključni pojmovi feminističke teorije – jednakost i ravnopravnost. Ti su se pojmovi potkradali u značenju istosti, što je osobito usložnjavalo stvari u kontekstu ravnopravnosti kao pravnoga koncepta, dok se pod razlikom toliko često isticala različitost muškaraca i žena da se razlika među samim ženama gotovo sasvim previđala.¹⁷

Sam pojam jednakosti mijenjao se tijekom povijesti. Rodna jednakost u feminizmu ostala je temeljni koncept koji pokriva različite tipove mišljenja, problemske komplekse i različite političke zahtjeve. Liberalne feministkinje pod jednakošću smatraju jednak zakonski status i politička prava kako bi se mogle natjecati s muškarcima. Liberalni feminizam predstavlja teoriju koja se suprotstavlja idejama da su žene manje sposobne, tjelesno i/ili psihički, od muškaraca. S druge strane, socijalističke feministkinje smatraju da jednakost malo znači bez socijalne jednakosti koja zahtijeva ukidanje klasne i spolne opresije. I na kraju radikalne feministkinje jednakost shvaćaju kao oslobođenje žena i stjecanje punine svoje ličnosti kao žene, mogućnosti da bude potpuna žena. Na tim razlikama, kako navodi Ravlić, „oblikovani su različiti tipovi feminizma“¹⁸.

Jedan od oblika feminizma, uz radikalni, liberalni, anarhistički, ekofeminizam, egzistencijalistički, *queer*-teoriju i postfeminizam, jest i onaj socijalistički koji svoje korijenje ima u marksističkome feminizmu.¹⁹ Ideja socijalističkoga

¹⁷ Usp. Adriana Zaharijević, „Feminističke teorije, pozicije i teorijski okviri“, u: Adriana Zaharijević (prirednik), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2008., str. 416-424.

¹⁸ Slaven Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2007., str. 277.

¹⁹ Feminizam postaje jedan od segmenata čija su istraživanja i analize ženskih pitanja utemeljena na marksističkim teorijama. Feministice pronalaze teorijski materijal u Engelsovoj studiji „The origin of the Family, Private Property and the State“ (1884.), gdje se navodi kako je nasilje u obitelji nastalo u samim začetcima društva: „The man took command in the home also; the woman was degraded and reduced to servitude; she became the slave of his lust and mere instrument for the production of children.“ („Čovjek je također preuzeo zapovijedi u kući; žena je degradirana i svedena na ropstvo;

feminizma počiva na pretpostavci da socijalističke žene dijele generalnu strategiju i organizacijsku perspektivu. One navode kako je sudjelovanje žena svjesno njihove opresije kao grupe. Stoga je to kritično u ostvarivanju bilo kakve revolucionarne tendencije.²⁰ Promjene koje socijalizam smatra fundamentalnim za potpuno ukidanje diskriminacije žena jesu ukidanje privatne svojine na sredstva za proizvodnju i uvođenje društvene svojine kao osnove samoupravljanja; ubrzan ekonomski i društveni razvoj koji omogućuje uključivanje žena i muškaraca u udruženi rad i postupno iščezavanje privredne funkcije obitelji; razvijanje onih samoupravnih i političkih društvenih institucija preko kojih udruženi radnici i građani postupno ovladavaju cjelokupnom društvenom reprodukcijom. U taj okvir podružtvljavaju funkcije porodice i domaćinstva.²¹

2.1. Emancipacija žena u Antifašističkome frontu žena

Prilikom za konkretnu akciju žene su dobile u okviru Antifašističkoga fronta žena (AFŽ). Bila je riječ o ženskoj društveno-političkoj organizaciji koja je imala ključnu ulogu u procesu transformacije ženskih uloga u društvu. To je bila prekretnica koja je omogućila ženama izlazak iz privatne u javni prostor odnosno izvan obiteljskoga kruga koji je tradicionalno pripadao ženskoj sferi.²²

Antifašistički front žena Jugoslavije osnovan je u Bosanskome Petrovcu 1942. godine na Prvoj zemaljskoj konferenciji žena i kao takav predstavljao je prvu masovnu žensku organizaciju na ovim prostorima. Chiara Bonfiglioli u *Women's political and social activism in the early Cold War era: The case of Yugoslavia* opisuje djelatnosti koje su najčešće obavljale pripadnice Antifašističke

postala je robinja njegove požude i puko oruđe za stvaranje djece.“) Queer teorija odnosi se na propitkivanje i odbijanje nametnih normi patrijarhalne tradicije, a zalaže se za kreiranje prostora, kulture i izražavanja koji nadilaze strogo definiranu heteroseksualnu ili lezbejsko/gay/biseksualnu/transseksualnu seksualnost i mogućnost samodefiniranja seksualnosti. Usp. Jadranka Rebeka Anić, *Kako razumjeti rod? Povijest rasprave i različita razumijevanja u Crkvi*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2011., str. 181-182.

²⁰ One tvrde kako je ključ u opresiji spola, klase i rase međusobno povezana te borbe protiv takvih opresija moraju biti koordinirane te je potrebno imati neovisan ženski pokret koji će uključivati žene iz svih sektora društva unutar revolucionarnoga procesa.

²¹ Usp. Vida Tomšić, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Novinsko-izdavačka radna organizacija Jugoslovenska stvarnost— OUR Jugoslovenakl pregled, Beograd, 1981., str. 16.

²² Usp. Gordana Stojaković, „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946-1953: Pogled kroz AFŽ štampu“, u: Lidija Vasiljević (ur.), *Ciklus tribina: Rod i levica*, Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar (ŽINDOK), Beograd, 2012., str. 13-39.

fronte žena koje se nisu izravno priključile vojnim jedinicama, Njihove aktivnosti bile su briga o ranjenicima, izrada odjeće, prikupljanje hrane, kurirska služba i tome slično. Autorica napominje da je još od same uspostave AFŽ-a jedan od glavnih ciljeva bio prosvjetno-kulturni rad, to jest opismenjavanje i sveukupno obrazovanje žena.²³

Povod osnivanju organizirane zajednice žena ima više čimbenika, ali jedan od najvažnijih mobilizacija je velikoga broja ženskoga stanovništva za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Tada se zaključilo kako su žene iznimno bitan dio društveno-političkoga života u SFRJ-u. Žene su imale priliku iskusiti novi položaj i prekretnicu u društvu time što se 40-ih godina dogodio preobražaj vlasti, društveno-ekonomskoga ustroja i ideologije. Bitno je istaknuti da je ustroj ove organizacije bio pod nadzorom najvišega partijskog tijela. To je vidljivo iz Direktivnoga pisma CK KPJ-a o konkretnim zadacima AFŽ-a. Službeni dokument objavljen je 2. studenoga 1942. godine.²⁴ U pismu je naglašena uloga žene u ratu te da žene ne smiju u svojim djelatnostima biti usredotočene samo na AFŽ, nego da u borbi za svoja prava moraju biti izravno zastupljene u narodnooslobodilačkim pokretima. Tako one sudjeluju u izgradnji narodne demokracije.²⁵

Važno je istaknuti da je ratni i poslijeratni masovni aktivizam žena u Jugoslaviji obilježen hijerarhijskim jazom između nekolicine urbanih, obrazovanih i politiziranih rukovoditeljica AFŽ-a i članstva organizacije koje su uglavnom sačinjavale seoske žene i radnice. Ove razlike među ženama ključne su i za razumijevanje organizacije arhiva AFŽ-a širom postjugoslavenskoga prostora, naime Antifašističke ženske organizacije bile su ustrojene hijerarhijski, piramidalno, kako u svome pionirskom radu pokazuje zagrebačka povjesničarka Lydia Sklevicky koja navodi da je postojala fundamentalna razlika između politiziranih („emancipiranih“ ili „prosvijetljenih“) žena, koje su činile avangardu ženskih organizacija, i (seljačkih, radničkih ili neobrazovanih) „ženskih masa“.²⁶

²³ Usp. Chiara Bonfiglioli „Women’s political and social activism in the early Cold War era: The case of Yugoslavia“, *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women’s and Gender History*, 8 (2014.) 1, str. 1-25.

²⁴ Usp. Slobodan Nešović i Branko Petranović (ur.), *Avnoj i Revolucija Tematska zbirka dokumenata 1941- 1945*, Narodna knjiga, Beograd, 1983., str. 275-276.

²⁵ Usp. isto.

²⁶ Usp. L. Sklevicky, „Emancipated integration or integrated emancipation: The case of postrevolutionary Yugoslavia“, *Current Issues in Women’s History*, Routledge, London – New York, 1989.

AFŽ bio je škola pod nadzorom KP Jugoslavije u kojoj su žene imale priliku naučiti kako biti aktivne u političkome i javnome životu komunističke Jugoslavije. Homogenizacija u jedinstvenu frontu posredstvom ženske organizacije i jamstva stjecanja ravnopravnosti trebala je osigurati potporu novoj vlasti u trenutku kada postanu aktualni opći izbori. Obračanje ženama bilo je uglavnom s političke i ideološke pozicije. Računica je bila jasna, mase žena koje su do tada bile izvan političke sfere bit će svjesne koje su političke snage zastupale program njihova oslobođenja.²⁷ Ono što je bilo od presudne važnosti jest probuditi ili potaknuti patriotizam, natopiti ga modernim feminističkim idejama koje su komunistički pokreti prihvatili i, na koncu, obrazovati žene tako da one prenose ideje drugim ženama.²⁸

Na području bivše Jugoslavije aktualizirana je komunistička verzija patrijarhata, po kojemu se socijalistički subjekt nametao kao klasni ideološki konstrukt s podlogom ideologije internacionalizma, a ženska razlika brisala se zarad takva subjekta. Zbog toga je jednakost koju je socijalizam propagirao bila često samo deklarativna, što je i vidljivo kod, primjerice, ukidanja Antifašističkoga pokreta žena s demagoškim objašnjenjima.²⁹ Paula Petričević objašnjava ovu problematiku u eseju *How the Female Subject was Tempered. An Instructive History of 8 March and Its Media Representation in Naša Žena (Our Woman)* gdje navodi kako su partiji bile potrebne žene aktivne u politici i tvornici te je zato i bila dopustila provođenje sustava emancipacije. Žene koje su u kućama i na polju trebale su postati radnice, pa je partija to i dopustila.³⁰ To pokazuje model dvostrukih standarda i nedostatka u potpunosti ostvarenju emancipacije i participacije žena.

Potrebno je napomenuti da je u analizama položaja žena u Bosni i Hercegovini stavljeno usredotočenje na percepciji žena kao borkinja, bolničarki koje su se brinule o ranjenim borcima i civilima i ilegali. Žena kao radnica i „samoupravna“ popularna je fraza kojom se definirala politička uloga žene,

²⁷ Usp. isto, str. 105.

²⁸ U Jugoslaviji je za vrijeme Drugoga svjetskog rata bilo više od 100 000 žena borkinja od kojih je 25 000 poginulo, ranjeno ih je 40 000, a 3 000 ostale su invalidi. Za heroje je proglašeno 90 žena. O tome više u: V. Katz, n. dj., str. 142; Zilka Spahić-Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta: Postsocijalistički konteksti u BiH i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2012., str. 97.

²⁹ A. Gazetić, n. dj., str. 5.

³⁰ Paula Petričević, „How the Female Subject was Tempered: An Instructive History of 8 March and Its Media Representation in Naša Žena (Our Woman)“, *Comparative Southeast European Studies*, 69 (2021.) 1, str. 19-43.

radnica u kontekstu ekonomske i političke demokracije, a potom aktivistica u društveno-političkome radu koja pridonosi društvenoj zajednici. Iako su ove uloge žena bile odlučujuće za pokretanje emancipacije žena te izlazak iz patrijarhalnoga okvira, s feminističkoga stajališta ne smije se zanemariti ni iskustvo žena koje su ostale kod kuće kako bi se brinule za obitelj i djecu.³¹ Ako krenemo od pretpostavke da je obrazovanje osnovni uvjet svakoga intelektualnog i političkog djelovanja žena, onda, s obzirom na kulturno-obrazovnu djelatnost AFŽ-a, možemo neupitno zaključiti da je ova organizacija bila ključan čimbenik emancipacije žena. U ovome kontekstu posebno je važno spomenuti opću politiku NOP-a koja je bila usmjerena na opismenjavanje i opće obrazovanje stanovništva, koja je prihvaćena i preko konkretnih aktivnosti te ostvarena upravo kroz organizacije AFŽ-a. Neke od dragocjenih lekcija koje izdvaja Tijana Okić o antifašističkome djelovanju žena izražene su u Marxovim i Fourierim tezama, primjerice da je položaj žena mjerilo napretka čovječanstva, što bi u slučaju o kojemu je ovdje bilo riječi značilo da je poraz emancipacije žena istovremeno i nužno bio i poraz revolucije. Emancipacija može doći samo iz kolektivnih napora koji nikada ne smiju zapasti u uvjerenje da revolucija nije moguća, što bi bila najvažnija lekcija AFŽ-a i jugoslavenske prošlosti.³²

2.2. Pravo na glasovanje žena 1945. godine

Komunistička ideologija ponudila je drugačiji društveno-kulturni kontekst unutar kojega se profiliraju nove društvene vrijednosti među kojima i ideja ravnopravnosti spolova u svim društvenim segmentima.³³ Na Petoj

³¹ Trebalo je zasijati, obraditi i požnjati poljoprivredne kulture, održati stoku, jer bez toga ne bi bilo partizanske vojske kojoj su bile potrebne hrana, obuća, odjeća. Žene sa sela prihvaćale su njegovale i prenosile ranjenike, za partizanske bolnice osiguravale hranu, a u ofanzivama sklanjale ranjene i bolesne u skloništima i zemunicama. Isto tako, prijevoz hrane za vojsku, rušenje komunikacija i važnih objekata za neprijatelja obavljale su većim dijelovima žene. Nada Biser-Taso, „Žene BiH i narodnooslobodilačke borbe“, *Žena u ratu 1992–1995: Zbornik radova sa okruglog stola Žena u ratu 1992–1995 (održanog 26. juna 2008. godine u Sarajevu)*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za BiH, Kantonalni odbor Sarajevo, Sarajevo, 2008., str. 15.

³² Usp. Tijana Okić, „Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta alternativna historija AFŽ-a“, u: Andreja Dugandžić – Tijana Okić (ur.), *Izgnubljena revolucija AFŽ između mita i zaborava*, Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, Sarajevo, 2016., str. 148–189.

³³ Svakako je važno spomenuti žene koje su se istaknule kao borkinje i narodne heroine, a to su Danica Materić, Lepa Radić, Marija Bursać, Milka Bosnić, Rada Vranješević, Radojka Lakić, Ravijojla Jančković Rava, Vahida Maglajlić i ostale žene koje nisu dobile zaslužno mjesto u povijesti.

zemaljskoj konferenciji³⁴ referatom Vide Tomšić³⁵ i potporom partijskoga rukovodstva s Josipom Brozom Titom na čelu, utvrđen je stav KPJ-a u svezi sa ženskim pitanjem koji će imati dalekosežne posljedice tijekom i nakon rata. Utvrđena su četiri ključna zahtjeva u svezi s položajem žene koja su uključena u program Partije, a to su zaštita majčinstva koja podrazumijeva ukidanje svih razlika među bračnom i izvanbračnom djecom, zatim ukidanje dvojnoga morala u ženskome javnom i privatnom životu; uvođenje građanskoga braka i mogućnost razvoda. Kao treću točku napominju pravo na rad, za jednak rad jednaka plaće, zaštitu žena na radu, zaštitno zakonodavstvo, pristup ženama u sva zvanja koja odgovaraju njihovoj stručnosti i sposobnosti te priznanje svih političkih prava, prije svega prava glasa, što predstavlja najvidniju, najglasniju, najizraženiju afirmaciju žene kao punopravna građanina i jedno od najelementarnijih političkih prava suvremena civiliziranog svijeta.³⁶

3. Položaj žena u razdoblju od 1945. godine do devedesetih godina prošloga stoljeća

Prvim poslijeratnim Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946.) definirano je pravo glasa svim građanima bez obzira na spol, čime su *de facto* žene proglašene jednakima u svim sferama državnoga, gospodarskoga

³⁴ Na konferenciji iznesena su dva argumenta kao razlog da se žensko pitanje postavi kao izdvojeno: a) u jugoslavenskome kontekstu to pitanje objektivno postoji kao odvojeno i traži rješenja, b) ako tomu pitanju KPJ promišljeno i organizirano pristupi, omogućilo bi se da veći broj žena pristupi nastupajućoj proleterskoj borbi.

³⁵ U referatu je dana i iscrpna analiza tadašnjega položaja žena u Jugoslaviji, stanja u ženskome pokretu, temeljnih marksističkih teorijskih stavova i stava KPJ-a o ženskome pitanju. Doprinos Vide Tomšić ženskim pravima još uvijek je relativno neistražen, pogotovo kada je riječ o njezinu transnacionalnom aktivizmu. Tomšić je kao članica Jugoslavenske komunističke partije već 1940. godine napravila nacrt programa ženske emancipacije, modelirajući ga na temelju zahtjeva međuratnih feminističkih skupina: „politička jednakost – zaštita ženskih reproduktivnih funkcija – socijalizacija brige o djeci – obrazovanje – rad“. Uzmemo li u obzir ideale i uvjerenja Vide Tomšić, evidentno je da je riječ o spoju marksističkoga pristupa i onoga što bismo danas mogli opisati kao institucionalnu agendu „rodne mejnstrimizacije“. Vjerovala je kako životni uvjeti žena mogu biti unaprijeđeni jedino kroz veći ekonomski i društveni razvoj, no također je bila uvjerenjena kako je participacija žena u krojenju politika fundamentalna za ostvarenje takvog razvoja te da se žene moraju mobilizirati kako bi došle do emancipacije. O tome više u: Chiara Bonfiglioli, „O Vidi Tomšić, marksističkom feminizmu i djelovanju“, *Slobodni filozofski* (SlobFil), 15. ožujka 2016.; <<http://slobodnifilozofski.com/2016/03/chiera-bonfiglioli-o-vidi-tomsic.html>> (21. prosinca 2022.).

³⁶ Ljubinka Čirić Bogerić, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941“, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, zbornik radova, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske – Školska knjiga, Zagreb, 1972., str. 75-98.

i društveno-političkoga života. Osim prava glasa, žene su dobile još nekoliko važnih zakonskih mogućnosti. Zakonom o braku (1946.) formalno je izjednačen položaj žena i muškaraca u braku, zakonima iz područja obiteljskoga prava iz 1947. godine formalno su izjednačena prava bračne i izvanbračne djece, zakonom o socijalnome osiguranju uvedeno je i osiguranje za sve rizike, što je obuhvaćalo i plaćeno porodiljsko odsustvo i ostvarivanje prava na mirovinu pod istim uvjetima, porodiljsko odsustvo i ostvarivanje prava na mirovinu pod istim uvjetima.³⁷

Ipak, položaj žena u komunističkome sustavu bivše Jugoslavije bio je svojevrsna kombinacija deklarativne i stvarne jednakosti što je stvaralo ozračje da žene ustvari nisu u potpunosti ravnopravne. Žene su tako bile relativno izjednačene s muškarcima u pogledu visine radničkih plaća, ali ne i u pogledu vrste poslova koje su obavljale. Rasprave o jednakosti redovito su pratile rasprave o tome trebaju li žene biti jednako zastupljene u tehničkim zanimanjima i zanatima poput mehanike, strojarstva ili građevine.

Prema Veri Gudac Dodić u socijalističkome razdoblju na djelu bila je polovična emancipacija žena. Autorica tvrdi kako problem leži i u činjenici da se tzv. žensko pitanje tretiralo na pojednostavljen način, što je onemogućilo sustavno hvatanje u koštac s ambivalentnostima ženskih identiteta i različitim formama marginalizacije.³⁸ Primat je bio na klasnom i vjerovalo se da će se rješavanjem klasnoga problema automatski riješiti i sva druga pitanja.

Kako navodi Zlatiborka Popov Momčinović rodni diskurs u SFRJ-u, kao i u ostalim socijalističkim zemljama, uglavnom je središte stavljao na ulogu žene u procesu industrijalizacije, s tim što je u socijalističkome modelu stavljen naglasak na pokušaj usklađivanja i integracija radnih s funkcijama koje žene obavljaju u privatnoj sferi s naglaskom na majčinstvo. Autorica napominje da je tzv. žensko pitanje po sebi definirano kao dio klasnoga pitanja, što znači da se specifičnosti položaja žene iz takve jednodimenzionalne perspektive ne mogu sagledati.³⁹ Drugim riječima nije dovoljno analizirano proživljeno iskustvo žena, nego se kroz socijalistički obrazac obnavljala stereotipna uloga žene.

³⁷ Pravo na abortus omogućeno je zakonom iz 1951., a Ustavom iz 1974. ženi se jamčilo puno pravo na slobodno rađanje; od 1977. godine formalno je dopušten abortus bez ikakvih ograničenja do deset tjedana starosti fetusa.

³⁸ Usp. Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006., str. 56-57.

³⁹ Usp. Z. Popov-Momčinović n. dj., str. 81-82.

Kada je riječ o ekonomskim uvjetima u bivšoj Jugoslaviji, imali su dvije strane medalje, s jedne strane, ideološki entuzijazam za sudjelovanje žena u radnim sferama bio je izrazito velik, dok su, s druge strane, uvjeti rada bili veoma teški. Događalo se da žene rade i po dvije smjene na radnim mjestima gdje je nedostajalo kadra.⁴⁰ U ovome razdoblju rabi se konstrukcija nove „jugoslovenske“ žene koja aktivno sudjeluje u vojsci, obrazuje se i ulazi u svijet rada. U tome razdoblju intenzivne industrijalizacije i urbanizacije jugoslavenskoga društva događa se povijesni prekid s agrarnim gospodarstvom i društvom u kojemu je obrazovanje bilo rezervirano uglavnom za žene iz viših društvenih slojeva. Tako se stvaraju uvjeti za najmasovnije obrazovanje žena do tad i proces modernizacije koji se nije mogao odvijati bez ozbiljna narušavanja patrijarhalne kulture.⁴¹ U tome razdoblju relativna slabljenja patrijarhata, kako navodi Gazić, patrijarhalni se kod ipak nije promijenio. To je bilo vidljivo posebno u kućnoj domeni odnosno u sferi privatnosti u kojoj je patrijarhat bio najvidljiviji.

Studija slučaja *The ambivalence of socialist working women's heritage: a case study of the Jugoplastika factory* Marine Blagaić i Renate Jambrešić Kirin opisuje položaj radnica splitske tvornice Jugoplastika u vrijeme kada se konzumerizam pojavio u Jugoslaviji. Autorice se u svome radu dotiču i problematike pasivizacije žene unutar domene obiteljskoga života kroz diskurs žene potrošačice i bave se pitanjem odstupanja između socijalističke retorike emancipacije žena te postupna objektiviziranja ženskih tijela i nametanje idealna tipa žene putem raznih oblika popularne kulture. Blagaić i Kirin naglašavaju da je uspostava autokratske i paternalističke strukture moći stavila žene u podređeni položaj; položaj hraniteljice, ali i domaćice u obitelji. Tu se očituje antagonizam socijalističkih ideja o jednakosti jer su jugoslavenske žene bile rascijepane na dvije uloge.⁴²

3.1. Značaj konferencije *Drugarica*

Tijekom 1952. godine s radom prestaje AFŽ, a prodorom zapadnjačkih trendova prototip žene iz AFŽ-a postaje nepoželjan i staromodan. Zapadni

⁴⁰ Usp. V. Gudac Dodić, n. dj., str. 58.

⁴¹ Usp. L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996., str. 25.

⁴² Usp. Renata Jambrešić – Marina Blagaić, „The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory“, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 50 (2013.) 1, str. 40-73.

trendovi promoviraju drukčiji tip ženskosti, žensku seksualnost, ali i podčinjenost muškarcima. Pod utjecajem modernizacijskih procesa u Jugoslaviji sedamdesetih godina dolazi do prodiranja drugoga feminističkog vala koji su predvodile nove generacije mladih i obrazovanih žena iz urbanih centara. One postaju jezgro novoga feminističkog pokreta koji će u Jugoslaviji u Studentskome kulturnom centru (SKC) u Beogradu 1978. godine organizirati i prvu međunarodnu konferenciju žena pod nazivom *Drugarica – Žensko pitanje*. To je bila prva javna demonstracija feministkinja u jednoj socijalističkoj zemlji i prva međunarodna konferencija o položaju žena koja se održala u Jugoslaviji. Konferencija je održana u Studentskome kulturnom centru (SKC) u Beogradu, koji je predstavljao prvi buran izlazak feministkinja na javnu scenu u socijalističkoj zemlji i prvu međunarodnu konferenciju o položaju žena u Jugoslaviji. U središtu je rasprave bilo žensko pitanje i problem rodne podjele poslova. Navedena pitanja podvučena su domišljatim i zvučnim sloganom konferencije koji je glasio *Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape*.⁴³ Sudi-onice konferencije ukazale su na licemjerje režima koji je tvrdio da je u socijalizmu žensko pitanje riješeno, da su žene jednake s muškarcima i da je svako pitanje specifičnih ženskih interesa proglašavano ili buržoaskim feminizmom ili novoljevičarenjem ili jednim i drugim istovremeno.

Poslije prve međunarodne feminističke konferencije feminizam od zabranjene teme postaje integralni dio jugoslavenskoga akademskog diskursa. Značaj ove konferencije jest taj što se pozabavilo ženskim pitanjima i problemima kojima se nitko u državi nije bavio. Tako se novi feminizam kasnih sedamdesetih razvijao u opoziciji s državnim (zvaničnim) feminizmom koji je negirao bilo kakvu potrebu za autonomnim ženskim organizacijama, smatrajući da će rješenje klasnoga pitanja biti istovremeno i rješenje „ženskoga pitanja“⁴⁴. Brojne autorice svoje radove objavljuju u časopisima: *Naše teme*, *Marksizam u svetu*, *Gledišta*, koji populariziraju feminističke teme izlazeći izvan okvira

⁴³ Organizatorice Konferencije bile su Nada Ler Sofronić, Žarana Papić i Dunja Blažević. Skupu su nazočile obrazovane i afirmirane žene i feministkinje iz Zagreba, Sarajeva, Ljubljane i Beograda kao i one iz Italije, Francuske i Engleske.

⁴⁴ Na konferenciji se raspravljalo o patrijarhatu, feminizmu i marksizmu, feminizmu i psihoanalizi, identitetu, seksualnosti, jeziku, nevidljivosti žena u kulturi i nauci, ali i o svakodnevnome životu žena, diskriminaciji žena u javnoj i privatnoj sferi, dvostrukoj opterećenosti žena, o nasilju nad ženama, o održavanju tradicionalnih patrijarhalnih diskursa usprkos normativnim rješenjima koja garantiraju ravnopravnost na papiru. Prvi je put javno dan kritički osvrt na rješavanje ženskoga pitanja u Jugoslaviji. Ta je kritika bila feministička, ali ne i antisocijalistička.

socijalističkoga javnog mnijenja.⁴⁵ Vjeran Katunarić navodi da su unutrašnji dualizam i atipičnost jugoslavenskoga sustava djelovali povoljnije na položaj žena nego u društvima poput sovjetskoga tipa.⁴⁶

Kako zaključuje Vera Dodić, pravna, obrazovna i radna emancipacija žena u socijalističkoj Jugoslaviji nije bila dovoljna da bi prevladavala njihov neravnopravni položaj u društvu. Svijest o rodnim ulogama bila je najtvrdokornija i promjene na toj razini nisu bile dovoljne za ostvarenje egalitarnih rodnih uloga. U socijalizmu je žena bila zakonski ravnopravna, ali preopterećena – ona je istovremeno bila zaposlena, obavljala većinu poslova u domaćinstvu i najčešće u potpunosti nosila odgovornost za odgoj svoje djece.⁴⁷

3.2. Utjecaj žena u opismenjavanju

Nakon Drugoga svjetskog rata mnoge žene u BiH počele su se opismenjivati i stjecati sveučilišne diplome i doktorate. Prva žena koja je stekla zvanje doktora znanosti u Bosni i Hercegovini bila je Marija Kon. Bila je i prva maturantica u sarajevskoj gimnaziji u vrijeme kada su školu pohađali samo muškarci. Kasnije je postala jedna od najomiljenijih profesorica Gimnazije, a potom i Filozofskoga fakulteta u Sarajevu. Bila je vrsna prevoditeljica, poznavateljica i zaljubljenica u njemačku književnost.⁴⁸

Druga značajna znanstvenica u BiH bila je Smilja Mučibabić koja je nakon doktorata na Cambridgeu utemeljila Katedru za biologiju i postala prva dekanica Prirodno-matematičkoga fakulteta Univerziteta u Sarajevu.⁴⁹ Mučibabić je do kraja života radila na promociji biologije i ekologije, skretala pažnju na važnost očuvanja životne sredine, a i nakon umirovljenja ostala je angažirana na brojnim istraživačkim projektima kao i na mentoriranju studenata. Bila je

⁴⁵ Usp. Ana Dević, „Redefining the Public-private boundary: Nationalism and Women’s Activism in Former Yugoslavia“, *The Anthropology of East Europe Review*, 15 (1997.) 2, str. 45-61.

⁴⁶ Usp. Vjeran Katunarić, „Strukturalne i ideološke varijable ženskog pitanja u Jugoslaviji“, *Žena i društvo: Kultiviranje dijaloga*, zbornik radova, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1979.

⁴⁷ Usp. V. Gudac Dodić, „Brak i porodični odnosi u Srbiji u drugoj polovini 20. veka“, *Tokovi istorije*, 3-4 (2003.), str. 39-52.

⁴⁸ Usp. Dara Sekulić, „Marija Kon“, <<https://www.glassrpske.com/lat/komentar/kolumne/marija-kon/418976>> (31. listopada 2023.).

⁴⁹ Usp. „Smilja Mučibabić – naučnica svetskog glasa, a naša“, <<http://radiogacko.com/2023/06/23/smilja-mucibabic-naucnica-svetskog-glasa-a-nasa/>> (31. listopada 2023.).

jedna od najuglednijih znanstvenica na prostoru bivše Jugoslavije koja je dala veliki prinos razvoju bioloških znanosti u Bosni i Hercegovini.⁵⁰

Slavica Krneta, jedna od najistaknutijih osoba u pravnim znanostima, bila je profesorica Pravnoga fakulteta u Sarajevu i redovita članica Akademije znanosti i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu radila je na Max-Planck Institut für geistiges Eigentum u Münchenu kao gostujuća profesorica od siječnja 1993. do kolovoza 1996. godine, a aktivno je surađivala s ovim institutom kao inozemna korespondentica za intelektualno vlasništvo u BiH. Pamte je kao preciznu, pedantnu znanstvenicu čija su vrijedna istraživanja i jasni pravni zaključci neosporne karakteristike njezina lika i djela.⁵¹

Herta Kuna bila je poznata i značajna filologinja i ugledna profesorica Filozofskoga fakulteta u Sarajevu i dugogodišnja suradnica Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, čiji su se istraživački napori i postignuća prelijevali su u njezina predavanja, održavana na zavidnoj razini, u sretnu spoju jednostavnosti izričaja i znanstveno utemeljenih činjenica. Ova profesorica usmjerila je svoj znanstveni i istraživački interes na tri područja jezikoslovlja: staroslavenski jezik, povijest jezika i povijest književnoga jezika. Kunina inovativnost u proučavanju povijesti književnoga jezika ogleda se u spajanju filološkoga i sociolingvističkoga pristupa te otkrivanju mehanizama nastanka književnoga i standardnoga jezika. Za svoj je rad nagrađena s nekoliko društvenih priznanja i nagrada: Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva, Dvadesetsedmo julsku nagradu, Orden rada sa zlatnim vijencem, Orden zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom, Medalju za hrabrost, Plaketu grada Sarajeva, Plaketu Univerziteta u Sarajevu.⁵²

Ljubimka Bašović ostat će zapamćena kao prvi doktor znanosti bibliotekarstva u Bosni i Hercegovini. Vrlo rano pokazuje zanimanje prema stručnome i znanstvenome usavršavanju. Na poslijediplomskome studiju iz bibliotekarstva, dokumentacije i informacijskih znanosti, pri Prirodoslovno-matematičkome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, magistrira 1968. godine, a već 1973.

⁵⁰ Usp. „Žene BiH: Smilja Mučibabić“, <<https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/smilja-mucibabic/>> (31. listopada 2023.).

⁵¹ Usp. Dragana Knežić-Popović – Vesna Rakić-Vodinelić – Vladimir V. Vodinelić, „In memoriam: Prof. dr. Slavica Krneta“, *Pravni zapisi*, 1 (2010.) 2, <https://prav nizapisi.rs/wp-content/uploads/issues/2-2010/PROF_DR_SLAVICA_KRNETA.pdf> (31. listopada 2023.).

⁵² Usp. Darija Gabrić-Bagarić, „In memoriam: Herta Kuna (Požega, 13. iii. 1922. - Zagreb, 30. vii. 2009.)“, <<https://hrcak.srce.hr/file/96980>> (31. listopada 2023.).

godine doktorira na Filozofskome fakultetu Karlova univerziteta u Pragu, i to na Katedri za bibliotekarstvo i naučnu informaciju s tezom: *Čehoslovačka u bosanskohercegovačkoj štampi i arhivskoj građi, s posebnim osvrtom na djelatnost dr Jovana Kršića: bibliografska građa 1918-1941*. Prevodila je stručnu literaturu s engleskoga i ruskoga jezika. Prvu knjigu *Biblioteke i bibliotekarstvo u BiH: 1945-1975*, objavila je 1977. godine, a za svoju drugu knjigu *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini: 1918-1945. godine* dobila je republičko priznanje nagradu Veselin Masleša za 1987. godinu. Posljednje godine života provela je u Beogradu.⁵³

S obzirom na to da danas imamo vrlo mal broj rektorica i dekanica u Bosni i Hercegovini, važno je spomenuti Zlatu Gerbo koja je bila prva dekanica na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Bila je istaknuta istraživačica iz područja demografije i sociologije. Zlata Grebo 1966. godine postala je redovna profesorica na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, na kolegiju *Demografija*. Bavila se demografskim politikama i ulogom žena u razvoju društva te je sudjelovala u pripremi metodologije za popis stanovništva iz 1971. godine. Profesorica Grebo objavila je više znanstvenoistraživačkih radova i autorica je knjige *Želje i strahovanja jugoslovenske žene* (1965.). Bila je prva dekanica Fakulteta političkih nauka od 1975. do 1977. godine i predsjednica Savjeta Univerziteta od 1981. do 1983. godine. Dobitnica je nagrade Veselin Masleša (1976.) za znanstvena dostignuća u području društvenih znanosti.⁵⁴

I na kraju vrijedi naglasiti da je jedna od najistaknutijih feministica ovoga vremena bila Žarana Papić. Suosnivačica je beogradskoga Centra za ženske studije (1992). U povijesti jugoslavenskoga feminizma Žarana Papić upamćena je kao jedna od njegovih pionirki. Papić je svojim radom postavila visoke feminističke standarde, kako u teoriji tako i u aktivizmu, istovremeno za ravnopravnije i pravednije društvo. Umrkla je iznenada 2002. godine u Beogradu. Francuska vlada dodijelila joj je posthumno *Palmes Academiques* te je dobila titulu *Chevalier dans l'Ordre des Palmes Academiques*.⁵⁵

⁵³ Usp. Zdravka Radulović, „Dr Ljubinka Bačović: bibliotekar i pedagog novoga doba“, <<http://eprints.rclis.org/5350/>> (31. listopada 2023.).

⁵⁴ Usp. „Preminula prof. dr. Zlata Grebo“, <<https://www.unsa.ba/index.php/novosti/preminula-prof-dr-zlata-grebo>> (31. listopada 2023.).

⁵⁵ Više o Žarani Papić dostupno na: <<http://www.zenskaposla.ba/content/misliti-stvarati-i-zivjeti-feminizam-zarana-papic>>; <<http://www.scribd.com/doc/226743184/Zarana-Papic-POLNOST-KULTURA-Od-5-Do-26-Stranice>> i <http://sh.wikipedia.org/wiki/%C5%BDarana_Papic%C4%87>. (31. listopada 2023.).

4. Položaj žena u Bosni i Hercegovini od devedesetih godina do danas

Razvoj ženskih skupina u BiH intenzivira se u ratnome i poslijeratnome razdoblju uglavnom pod utjecajem stranih nevladinih organizacija. Prvobitno je usredotočenje ženskoga pokreta bilo usmjereno na pružanje pomoći kroz humanitarni rad i savjetovališta za žene žrtve sustavna seksualnoga nasilja koje se tijekom rata događalo u BiH. Prema izvješćima međunarodnih aktera procjenjuje se da je tijekom rata (1991. – 1995.) u BiH silovano oko 20 000 žena.⁵⁶ Zahvaljujući medijima koji su senzibilizirali javnost o zločinima u BiH, prvi put u povijesti kršenje ženskih prava postalo je vidljivo na međunarodnoj razini. Feminističke udruge u svijetu nisu ni sanjale da će tijekom devedesetih godina svoj fokus s muškoga nasilja nad ženama i SOS telefona usmjeriti na rad sa ženama žrtvama ratnoga silovanja. Do kraja 1993. godine osnovane su tri organizacije za pružanje podrške žrtvama seksualnoga nasilja (Centar za žene žrtve rata u Zagrebu, Medica u Zenici i Autonomni ženski centar protiv seksualnoga nasilja u Beogradu).⁵⁷ Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*) silovanje i druge oblike seksualnoga nasilja tretirao je kao zločin protiv čovječnosti, a počinitelji su procesuirani i pred lokalnim (regionalnim) sudovima. Ivana Živković ističe kako je suđenje za ratna silovanja počinjena u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi predstavljao jedan od najvećih izazova s kojima su se međunarodni suci susreli, a ključni problem bilo je nepostojanje prihvatljive definicije silovanja u ratu. S obzirom na to da je silovanje i drugo seksualno nasilje za vrijeme sukoba bilo široko rasprostranjeno, pronalazak definicije silovanja bio je prijeko potreban za osudu počinitelja.⁵⁸ Naglašeni su njihova javnost, sustavnost i masovnost, korištenje postupaka osmišljenih sa svrhom degradiranja žrtve te činjenica kako su žrtve često poznavale svoje silovatelje. Na kraju se seksualno nasilje u ratu stavilo u rodni okvir, čime je s pravnoga aspekta važno razumjeti ulogu koju rod igra u počinjenome seksualnom nasilju kao i to kako je mi percipiramo i kako na nju reagiramo. U postdaytonskome

⁵⁶ Podatak Parlamentarna skupština Vijeća Europe, Rezolucija 1670 (2009).

⁵⁷ Usp. Staša Zajović, „Feministička etika – otpor Žena u crnom“, u: Slavica Stojanović – Staša Zajović – Miloš Urošević (ur.), *Žene za mir*, Žene u crnom, Beograd, 2012., str. 12-30.

⁵⁸ Usp. Ivana Živković, „Silovanje kao međunarodni zločin: Razvoj definicije silovanja u praksi ad hoc tribunala za Ruandu i Bivšu Jugoslaviju“, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 54 (2020.) 106, str. 106-148.

razdoblju započinje razvijanje strategija za promociju ženskih ljudskih prava. Ostvareni napredak ženskoga pokreta u BiH dijeli sudbinu razvoja ostalih segmenta civilnoga društva. Kongruentan je općoj ocjeni bosanskohercegovačkoga društva i države – „fragmentirano, institucionalno izuzetno slabo, financijski neodrživo i u znatnoj mjeri ovisno o političkoj i financijskog podršci međunarodne zajednice“⁵⁹. Unatoč nedostacima ne može se zanemariti činjenica da u civilnome sektoru u BiH djeluje veći broj žena koje promoviraju ženska prava i feminističke vrijednosti. Različitim edukativnim aktivnostima ipak nastoje senzibilizirati javnost o nužnosti borbe protiv rodne segregacije i diskriminacije žena.

Jedna od prvih ženskih organizacija u BiH bila je Medica – centar za terapiju žena u Zenici, koju je osnovala doktorica Monika Hauser 1993. godine. Medica je pružala pomoć ženama i djeci žrtvama silovanja i rata, gdje su zajedno radile ginekologinje i psihologinje iz različitih etničkih skupina. Jedna je od istaknutih feministica Zilka Spahić Šiljak, autorica brojnih knjiga i publikacija koje problematiziraju položaj žene. Danas je Zilka Spahić Šiljak zajedno s Rebekom Anić ravnateljica TPO fondacije koja ima FER školu koja putem različitih tečajeva nudi edukaciju za sve one koji se žele pobliže upoznati s temom feminizma u teoriji i praksi. Veoma je važno naglasiti da zagovaranja i podizanja svijesti javnosti ne bi bilo bez feminističkoga aktivizma u Bosni i Hercegovini i nevladinih organizacija.

4.1. Nedovoljna zastupljenost žena u politici

Među važnim pravnim dokumentima koji reguliraju pitanja ravnopravnoga sudjelovanja žena u političkome životu BiH jesu Ustav BiH, Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH i Izborni zakon BiH. Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, usvojen 2003. godine, jedan je od najvažnijih pravnih dokumenata koji regulira položaj žena u BiH i njihovu ravnopravnost u ekonomskome, socijalnome i političkome životu. Izborni zakon BiH također je važan pravni dokument koji regulira politička prava žena u BiH. Izborni zakon regulira raspoređivanje kandidata i kandidatkinja na izbornim listama.

Članom 4.19, stavom 4. Izbornoga zakona BiH predviđena je obvezujuća izborna kvota. Ovim Zakonom predviđene su i sankcije za neispunjavanje propisanoga redoslijeda. U ožujku 2013. godine usvojen je Zakon o izmjenama i

⁵⁹ Z. Popov-Momčinović, n. dj., str. 289.

dopunama Izbornog zakona BiH.⁶⁰ Iako se u odnosu na početak liberalizacije političkoga života u BiH, kada je broj žena u politici bio gotovo zanemariv, zastupljenost žena u politici povećala uvođenjem prvo ženskih kvota (1997.), a potom i usvajanjem Zakona o ravnopravnosti spolova (2003.) i dalje nema dovoljna broja žena u politici.

Iako postoje pozitivni pomaci u Vijeću ministara BiH, na čijemu je čelu prvi put nakon Općih izbora (2022.) žena (Borjana Krišto), i u Predsjedništvu BiH, na čijemu je mjestu članice također žena (Željka Cvijanović), nema dovoljna broja žena u politici. Žene su i dalje manje zastupljen spol u zakonodavnoj vlasti na svim razinama i u prosjeku je zastupljenost znatno ispod 40 % utvrđenih Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH.

Kada je riječ o položaju žena, u BiH je donesen i usvojen niz zakona i institucionalnih mehanizama.⁶¹ Danijela Jurčić u svojoj knjizi *Položaj i uloga žena u BiH – porast emancipacije ili diskriminacije* (2020.) ukazuje na to da su žene još uvijek politički i ekonomski neravnopravne. Prema autorici ovaj problem treba sagledati u kontekstu općeprihvaćenih rodnihih uloga kao ustaljenih patrijarhalnih obrazaca koji se podrazumijevaju za žene i muškarce.⁶²

Z. Spahić-Šiljak u knjizi *Žene, religija i politika* dokazuje ideološku funkciju religije u koncipiranju vladajućih hijerarhijskih rodnihih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu. „Interpretativno religijsko naslijeđe monoteističkih tradicija judaizma, kršćanstva i islama, isprepletено sa patrijarhalnim kulturnim naslijeđem, u velikoj mjeri utječe na status žene u javnom životu i politici, osporavajući joj pravo i mogućnost da ravnopravno sudjeluje u javnoj sferi

⁶⁰ „Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH“, *Službeni glasnik BiH*, br. 18/13, čl. 1. i 2.

⁶¹ Gender centar FBiH kao institucionalni mehanizam za ostvarivanje ravnopravnosti spolova osnovan je 2000. godine. Izborni zakon BiH usvojen je 2001. godine i osnovan Gender centar RS. Zakon o ravnopravnosti spolova *BiH* donesen je 2003. godine. Zakon je definirao obvezu zastupljenosti najmanje 40 % žena u izvršnoj, zakonodavnoj i sudskoj vlasti. Agencija za ravnopravnost spolova BiH osniva se 2004. godine. Nadležna je za nadgledanje i provedbu Zakona o ravnopravnosti spolova. Zadužena je za i praćenje provedbe Gender akcijskoga plana. Do sada su usvojena dva: prvi za razdoblje 2006. – 2007. i drugi plan za razdoblje 2013. – 2017. Zakon o zabrani diskriminacije donesen je 2009. godine i tako je uspostavljen okvir za ostvarivanje istih prava svim osobama u BiH i uređen sustav zabrane diskriminacije. Klub zastupnica nastaje u 2013. godini kao radno tijelo Zastupničkoga doma Parlamenta FBiH. Osnovna je ideja ujedinjenje zastupnica kako bi zajedno radile na poboljšanju društveno-političkoga statusa žene i cjelokupna bosanskohercegovačkoga društva. Tijekom 2013. godine povećana je ženska kvota s 30 % na 40 % i izborni zakon usklađen sa Zakonom o ravnopravnosti spolova. Godinu dana kasnije, 2014., na snagu je u BiH stupila i Istambulska konvencija Vijeća Europe.

⁶² Usp. Danijela Jurčić, *Položaj i uloga žena u Bosni i Hercegovini – porast emancipacije ili diskriminacije?* Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2020., str. 81.

djelovanja, a posebno na pozicijama odlučivanja.⁶³ Takav društveni status žena autorica argumentira i većim značajem koje su sve tri religije davale onim zapisima nepovoljnim za ženu u odnosu na egalitarni rodni koncept.

Važnu ulogu u afirmiranju žena u političkome prostoru imaju i tip izbornoga sustava, veličina izbornih jedinica, vrste listi – zatvorene, otvorene ili fleksibilne. Veću priliku za uključivanje u politiku imaju žene u državama u kojima se primjenjuju razmjerni izborni sustavi, što je, kako navodi Marijeta Šinko, potvrdilo iskustvo država koje su većinski zamijenili razmjerni izbornim sustavom. Sama logika sustava objašnjava prednost razmjernoga sustava za žene – izbori putem stranačkih lista u višemandatnim okruzima omogućuju veće kandidiranje i izbor žena. Bosna i Hercegovina također ima proporcionalni izborni sustav.

Kada je posrijedi pitanje izbornih lista, ne postoji jedinstven stav autora. Određen broj smatra da ženama više odgovaraju zatvorene liste jer one isključuju predrasude prema ženama u postupku krojenja lista.⁶⁴ Primjerice, više od 300 kandidatkinja na izborima 2014. godine bilo je na listi za Zastupnički Parlamentarne Skupštine BiH. Izabrano je svega deset, od čega šest izravno, a četiri pomoću kompenzacijskih mandata. Na Općim izborima 2022. godine zabilježen je pad postotka izabranih žena u Zastupnički dom Parlamenta BiH. Tako je 2018. u Parlamentu bilo zastupljeno 21,4 %, a 2022. godine svega 16,66 % žena. Na entitetskoj razini vrlo je malo povećanje zastupljenosti žena, tako je u Zastupničkome domu Parlamenta FBiH 26,53 %, a u NSRS 18 % izabranih žena. Iako postoje pozitivni pomaci u Vijeću ministara BiH, na čijemu čelu je prvi put nakon Općinskih izbora (2022.) žena (Borjana Krišto) i na mjestu članice Predsjedništva BiH također žena (Željka Cvijanović), žena još uvijek nije na čelu niti jedne stranke (prema podatcima iz siječnja registrirane su čak 183 političke stranke u BiH).⁶⁵

Žene su i dalje manje zastupljen spol u zakonodavnoj vlasti na svim razinama i u prosjeku je zastupljenost daleko ispod 40 % utvrđenih Zakonom

⁶³ Z. Spahić Šiljak, *Žene, religija i politika: Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angatman tena u javnom životu u Bosni i Hercegovini*, Internacionalni multireligijski i interkulturalni centar (IMIC) – Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije (CIPS) Univerziteta u Sarajevu – Transkulturalna psihosocijalna obrazovana fondacije (TPO), Sarajevo, 2007.

⁶⁴ Usp. Damirka Mihaljević, „Politička participacija žena u Bosni i Hercegovini“, *Treća*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2019.

⁶⁵ Usp. „Samo 16,66 posto izabranih u državni parlament su žene!“, Politički.ba, <<https://politicki.ba/politika/samo-1666-posto-izabranih-u-drzavni-parlament-su-zene/26645>> (24. rujna 2023.).

o ravnopravnosti spolova. Prema tvrdnjama Samre Filipović-Hadžiabdić, direktorice Agencije za ravnopravnost spolova, ravnopravnost spolova u javnome i političkome životu inteligentan je društveni izbor – jer to pridonosi razvoju zemlje. Navodi da su makroekonomske studije empirijski dokazale da su društva koja su inkluzivnija i koja imaju viši stupanj ravnopravnosti spolova, sloboda i osjetljivosti za različitosti, ujedno i ekonomski i društveno prosperitetnija.⁶⁶

4.2. Loši životni uvjeti i porast diskriminacije prema ženama

Što se društvenogospodarskih čimbenika tiče, u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim tranzicijskim državama, prelazak na tržišno gospodarstvo doveo je do siromaštva i ekonomske nesigurnosti koja najviše pogađa žene. Znatne gubitke zaposlenja i veliko smanjenje plaća pretrpjeli su gospodarski sektori u kojima je koncentracija žena bila veća. Slijedom toga, u postdaytonskome razdoblju evidentna je manja zastupljenost žena u aktivnoj radnoj snazi. Taj se trend nastavio i u 2017. godini u kojoj je, prema podacima zavoda i službi za zapošljavanje u Bosni i Hercegovini, od 475 084 prijavljene i nezaposlene osobe u BiH bilo 257 218 ili 54,14 % žena.

O ekonomskome statusu žene govori i njihova veća zastupljenost u privremenim i slabije plaćenim poslovima u poljoprivredi i uslužnome sektoru. Pitanje spola, bračnoga statusa i broja djece elementi su nevidljive rodne diskriminacije koji se primjenjuju na tržištu rada iako nema dovoljna broja podataka.⁶⁷ Prema *Izveštaju o rodnoj analizi za Bosnu i Hercegovinu: Prošireni sažetak koji je proveo USAID* (2016.), unatoč činjenici da žene i muškarci imaju jednaka zakonska prava na vlasništvo, lokalne tradicije i običaji i dalje su ključni u davanju prednosti muškarcima, pa u praksi žene posjeduju daleko manji udio u imovini od muškaraca. Na nacionalnoj razini muškarci u svome posjedu imaju više od 70 % posjeda zemlje i posjeduju 74 % stanova, a žene tek 15 % svih domova, iako vode više od 76 % kućanstava u BiH. Samo 12 % seoskih žena posjeduje svoje stanove u usporedbi s 80 % muškaraca, a samo 8 % žena ima zajedničko vlasništvo. To vjerojatno vrijedi i za druge vrste imovine kao što su zemljište, poljoprivredna oprema, nasljedstvo i financijska sredstva.

⁶⁶ Usp. isto.

⁶⁷ Usp. Aida Pihljak – Gorana Eskić-Knežević – Radoslav Ćorović, *Žene i muškarci u Bosni i Hercegovini*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2012.

Situacija se dodatno pogoršava kada je riječ o ženama s invaliditetom kao i ženama romske nacionalnosti. Žene u ruralnim područjima susreću se s dodatnim preprekama, a najizraženije među njima su nedovoljna dostupnost informacija, ograničena ponuda radnih mjesta i nedostatak infrastrukture koji bi pratio ekonomsko osamostaljivanje i osnaživanje žena (npr. nepostojanje dovoljna broja vrtića, udaljene škole koje zahtijevaju roditeljsku pratnju, nedovoljno čest javni prijevoz i slično).⁶⁸

Prema dostupnim podacima u BiH žene zarađuju 13 % manje od muškaraca, što prati EU gdje je zaposlena žena u prosjeku 14 % manje plaćena od muškarca.⁶⁹ S druge strane, u Bosni i Hercegovini više je visokoobrazovanih žena, ali ih je, u odnosu na muškarce, i dalje manje na rukovodećim pozicijama. Direktorske pozicije u javnim poduzećima u Bosni i Hercegovini trenutno su rezervirane za muškarce, a za to su odgovorne vladajuće političke stranke.⁷⁰

Prema podacima Agencije za statistiku BiH objavljenim u publikaciji *Žene i muškarci u BiH u 2020. godini*, od 13 291 diplomiranoga studenta bilo je 60 % žena, od 3143 magistra znanosti i specijalista 64 % žena, a od 153 doktora znanosti 41 % žena. Visokoobrazovane žene u Bosni i Hercegovini dominiraju u djelatnostima obrazovanja, zdravstva i društvenih znanosti. U strukturi zaposlenih u obrazovnim ustanovama, prema podacima iz 2020. godine, u Bosni i Hercegovini radilo je oko 99 % odgajateljica u predškolskim ustanovama. No idući prema višim razinama obrazovanja mijenjala se spolna struktura nastavnoga osoblja. Žene su zastupljenije u osnovnome i srednjemu obrazovanju, dok su više od polovice nastavnika i radnika u visokoškolskim ustanovama činili muškarci.⁷¹

Čimbenici koji utječu na to koji će član obitelji imati konačnu odluku u domaćinstvu varira između različitih domaćinstva i utjecaja koje religija,

⁶⁸ Usp. Monitoring and Evaluation Support Activity Gender Analysis: Report for Bosnia and Herzegovina USAID/Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2016., <<https://www.measurebih.com/uimages/Edited20GA20Report20MEASURE-BiH.pdf>> (29. rujna 2023.).

⁶⁹ Usp. „Istraživanje: Žene zarađuju 13 posto manje od muškaraca u BiH“, tuzlanski.ba, 30. svibnja 2021., <<https://tuzlanski.ba/ekonomija/istrazivanje-zene-zaradjuju-13-posto-manje-od-muskaraca-u-bih/>> (19. rujna 2023.).

⁷⁰ Usp. Dubravka Bošnjak i dr., *Jačanje uloge žena u javnom i političkom životu Bosne i Hercegovine*, Udruženje Pravni institut u BiH, Sarajevo, 2016.

⁷¹ Usp. Vesna, Besić, „U Bosni i Hercegovini i dalje manje žena na rukovodećim i pozicijama odlučivanja“, Agencija Anadoluja, 7. 3. 2022., <<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/u-bosni-i-hercegovini-i-dalje-manje-%C5%BEena-na-rukovode%C4%87im-ipozicijama-odlu%C4%8DDivanja/2526346>> (30. rujna 2023.).

kultura, tradicija imaju na članove obitelji. U tome kontekstu važno je upozoriti da su žene koje su aktivne u politici sposobne izdržavati obitelj i brinuti se o financijama. No utjecaj javnoga mnijenja s tradicionalnim pogledom na ulogu žene može spriječiti ženin napredak. S druge strane, ovakvi stavovi mogu se preoblikovati u kontekstu da zaključimo da su žene sposobne za mnogo toga ako im se pruži prilika. Patrijarhalno društvo Bosne i Hercegovine kao i susjednih zemalja smatra da su žene vezane za obiteljske obveze pa se ne mogu posvetiti ozbiljnu poslu. Ovakvo razmišljanje stereotipno je i prvi je korak u stvaranju metafore staklenoga stropa.⁷²

Tradicionalna uloga žene i percepcija o tome trebala bi se promijeniti i prilagoditi novim trendovima s kritičkim promatranjem, prikupljanjem podataka i evaluaciji svih čimbenika koji sprečavaju napredak žena u društvu. Najvažniji su obrazovanje, edukacija kao i svijest da se stečena prava mogu izgubiti zbog različitih utjecaja, antirodnh pokreta i svih onih koji smatraju da je patrijarhat jedini idealan model za održavanje postojećih struktura moći obitelji. Muškarci u Bosni i Hercegovini zajedno bi sa ženama trebali razumjeti i osvijestiti da je patrijarhat štetan i za njih jer promovira ulogu bogatih, moćnih muškaraca, vlastodržaca bez kritičkoga promatranja o zloupotrebi njihove moći. Borba za vlast stvara i sukobe među muškarcima, stvarajući marginalizirane grupe u društvu i ne otvarajući prostor za uključivanje različitih pojedinaca u društvo.

Zaključak

Položaj žene u Bosni i Hercegovini znatno je promijenjen i danas su žene ravnopravne s muškarcima. U stvarnosti se ipak suočavaju s različitim oblicima diskriminacije pomoću koje se odražava patrijarhat kao hijerarhijski model koji još uvijek određuje poziciju žene u društvu. Društvenim aparatom

⁷² „Stakleni strop“ pojam je koji se rabi kada se govori o sprječavanju napredovanja žena na više hijerarhijske razine na radnome mjestu. Izraz „stakleni strop“ postao je popularan nakon što je objavljen u listu *The WallStreet Journal* autora Hymnowitz i Schellhardt 1986. (Smith, Caputi, & Crittenden, 2012). Od tada pa do danas nije se puno toga promijenilo u korist žena. Nadalje, izraz stakleni strop upotrijebila je i komisija (GCC, 1991) koja je proučavala korporacije u SAD-u, a željela je istražiti zašto razina uključenosti zaposlenih žena u SAD-u nije bila razmjerna njihovoj zastupljenosti u višemu menadžmentu. Usp. Risper Enid Kiaye – Anesh Maniraj Singh, „The Glass Ceiling: A perspective of Women Working in Durban“, *Gender in Management: An international Journal*, 28 (2013.) 1, str. 28-42.

strukturalnoga patrijarhata žene se oblikuju prema kulturnome kalupu određenoga društva, a patrijarhat se opravdava običajima i različitim normama.

U bosanskohercegovačkome kontekstu na poimanje rodnih koncepata kod pripadnika sva tri naroda ključan utjecaj ima religijsko-interpretativno naslijeđe. Mjesto i uloga žene, kako je zaključila Spahić-Šiljak, velikim dijelom određeni su običajima i normama, religijskim ili etičkim. Iz tradicionalističke interpretacije roda i spola reproducira se diskurs po kojemu žene rađaju djecu; žene su majke, supruge i kućanice subordinirane muškome autoritetu. Takve se norme teško mijenjanju i otežavaju ženama napraviti promjene u smjeru jednakopravnog sudjelovanja u javnoj sferi.

Neravnotežnost žena ima i konkretne i vrlo negativne posljedice u ostvarenju demokracije koja pretpostavlja ravnopravno sudjelovanje muškaraca i žena u razvoju suvremenoga društva. Premda se u odnosu na početak liberalizacije političkoga života u BiH devedesetih, kada je broj žena u politici bio gotovo zanemariv, zastupljenost žena u politici povećala uvođenjem prvo ženskih kvota (1997.), a potom i usvajanjem *Zakona o ravnopravnosti spolova* (2003.), kao i činjenicom da je Bosna i Hercegovina prvi put u svojoj povijesti nakon općih izbora 2022. godine dobila premijerku Borjanu Krišto na čelu Vijeću ministara, i dalje nema dovoljno broja žena u politici.

Javna politička sfera samo je odraz stvarne pozicije žene u društvu. Imajući u vidu političke prilike odnosno činjenicu da država nije konsolidirana na institucionalnoj razini i da funkcionira pod upravom međunarodne zajednice kao i dominirajući tradicionalni model rodnih uloga u BiH, jedino komplementaran pristup može dati određene rezultate u ostvarivanju ženskih prava. Ozbiljan potencijal u promjeni percepcije položaja i uloge žene u društvu i politici ima obrazovanje. Obrazovanje je najbolja i jedina zamjena za vrijeme tranzicijskim državama poput BiH koje nemaju demokratskoga iskustva.

FEMINIST ANALYSIS OF THE POSITION OF WOMEN IN B&H WITH A SHORT REFERENCE TO THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF WOMEN'S RIGHTS MOVEMENTS

Abstract

The articulation of the feminine interests in Bosnia and Herzegovina started during the Austro-Hungarian rule when the first women's societies were established. It continued to exist during the first Yugoslavia. The key aspect of the feminist movement in Socialist Federal Republic Yugoslavia was to be seen in feminist marxism and theoretical works mostly done by Blaženka Despot and Žarana Papić. They contributed largely to the feminist narration during the socialist self-management. Under the influence of the ongoing feminist movements active engagement of women was present also in Bosnia and Herzegovina. Despite rigid patriarchal norms and despite the society that hardly bore the presence of women in the public space women appeared at the positions of school principals and newspaper editors. That is how women in B&H gained formal and legal equality during socialist Yugoslavia.

Some fifty years later in the independent Bosnia and Herzegovina a few laws and institutional mechanisms were passed but through them the equality of women was not achieved in the practice as it had been expected. Namely a gap between the application and effect of the positive laws points to the fundamental influence of the patriarchal heritage which conditions female subordination. This confirms the fact that the social and political position of a woman is unseparable from the private sphere. The position and the role of a women in Bosnia and Herzegovina are largely conditioned by the religious and ethical habits and norms. It is difficult to change such norms. These norms make it harder for women to influence the changes that would help them achieve the real equality. After more than a decade of women's rights movement in Bosnia and Herzegovina (although it is claimed by some people that there is no feminist movement in B&H) and despite its weaknesses and divisions some positive moves have been noticed.

Keywords: *feminism; patriarchy; socialism; retraditionalisation; women; Bosnia and Herzegovina.*